

*С.М. ОНИСЬКО, кандидат економічних наук, професор
Т.О. ШМАТКОВСЬКА, кандидат економічних наук
Львівський національний аграрний університет*

Соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств

Діяльність особистих селянських господарств стала предметом вивчення багатьма вченими. Різні аспекти проблем функціонування та розвитку особистих селянських господарств досліджували А.В.Балян¹, Л.І.Михайлова², О.М.Онищенко³, М.Г.Шульський⁴ та ін. В їхніх працях знайшли відображення основні складові соціально-економічних умов функціонування господарств населення. Проте особливості взаємозв'язку економічних і соціальних аспектів функціонування особистих селянських господарств, соціально-економічних умов їх розвитку в дослідженнях провідних фахівців розглядаються дещо фрагментарно. Така ситуація ускладнюється тим, що для більшості науковців соціальні засади розвитку сільських поселень асоціюються й ототожнюються лише з діяльністю великих сільськогосподарських структур за певного ігнорування ролі та значення дрібних товаровиробників (у тому числі особистих селянських господарств). Тому значна частина соціальних і економічних аспектів функціонування цієї форми господарської діяльності у зв'язку зі своєю особливою дискусійністю та актуальністю продовжує залишатися невизначеною.

Багатогранність і складність окресленої проблематики потребує нових підходів та зумовлює об'єктивну потребу в подальшому поглибленому, системному й всебічному

розгляді. Мета статті – обґрунтування позицій щодо подальшого розвитку особистих селянських господарств за умов зростання результативності їх функціонування.

Особистим селянським господарствам притаманна значна диференціація сутності господарювання. З урахуванням характерних ознак функціонування виділяються їхні основні класифікаційні типи – товарні, споживчо-товарні, натуральні. Основна сутнісна відмінність у статусі особистих селянських господарств полягає в тому, що товарні господарства є формою підприємницької діяльності, а натуральні – формою самозайнятості сільського населення.

Соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств значною мірою детермінуються соціальною сферою сільських поселень, яку можна визначити як складну, багаторівневу, проте цілісну підсистему національної економіки, що підлягає безперервному удосконаленню й трансформуванню, охоплює комплекс взаємозв'язаних структурних компонентів, цілеспрямованість якої зумовлена необхідністю задоволення системи соціальних потреб, орієнтованих на формування оптимального життєвого середовища та розширене відтворення сільського населення.

Для формування змістовної характеристики й системного бачення соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств необхідно чітко структурувати їх компоненти з метою подальшого виділення укрупнених блоків (напрямів) дослідження (рис. 1). Наведена класифікація компонентів, що формують соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств, не є достатньо вичерпною й деталізованою, проте вона дає змогу закласти засади системності дослідження.

¹ Балян А.В., Спаский Г.В. Стан та перспективи розвитку особистих підсобних господарств Закарпаття // Економіка АПК. – 2000. – № 7. – С.54-58.

² Михайлова Л.І. Особисті господарства населення: сутність, класифікація, ефективність // Економіка АПК. – 2001. – № 7. – С.89-94.

³ Онищенко О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози // Економіка України. – 2003. – №3. – С.59-69; Онищенко О. Ефективність господарств населення // Економіка України. – 2003. – №1. – С.60-69; Онищенко О. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора // Економіка України. – 2003. – № 6. – С.57-70.

⁴ Шульський М.Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи. – Львів: Видавництво "Край", 2003. – 280 с.

Соціально-економічні умови суттєво впливають на діяльність усіх суб'єктів господарювання. Особисті селянські господарства не можна розглядати відокремлено від соціально-економічних умов, в яких вони функціонують. Дослідження особистих селянських господарств у контексті соціально-економічних умов функціонування дає змогу зробити певний внесок у забезпечення системного й комплексного підходу до визначення способів і напрямів їхнього подальшого розвитку.

Одним із ключових компонентів у комплексі чинників формування соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств є зайнятість сільського населення, рівень якої в них за нинішніх умов став надзвичайно високим. Понад 52,6% сільських жителів Волинської області, що офіційно зареєстровані як зайняті, працюють виключно в особистих селянських господарствах.

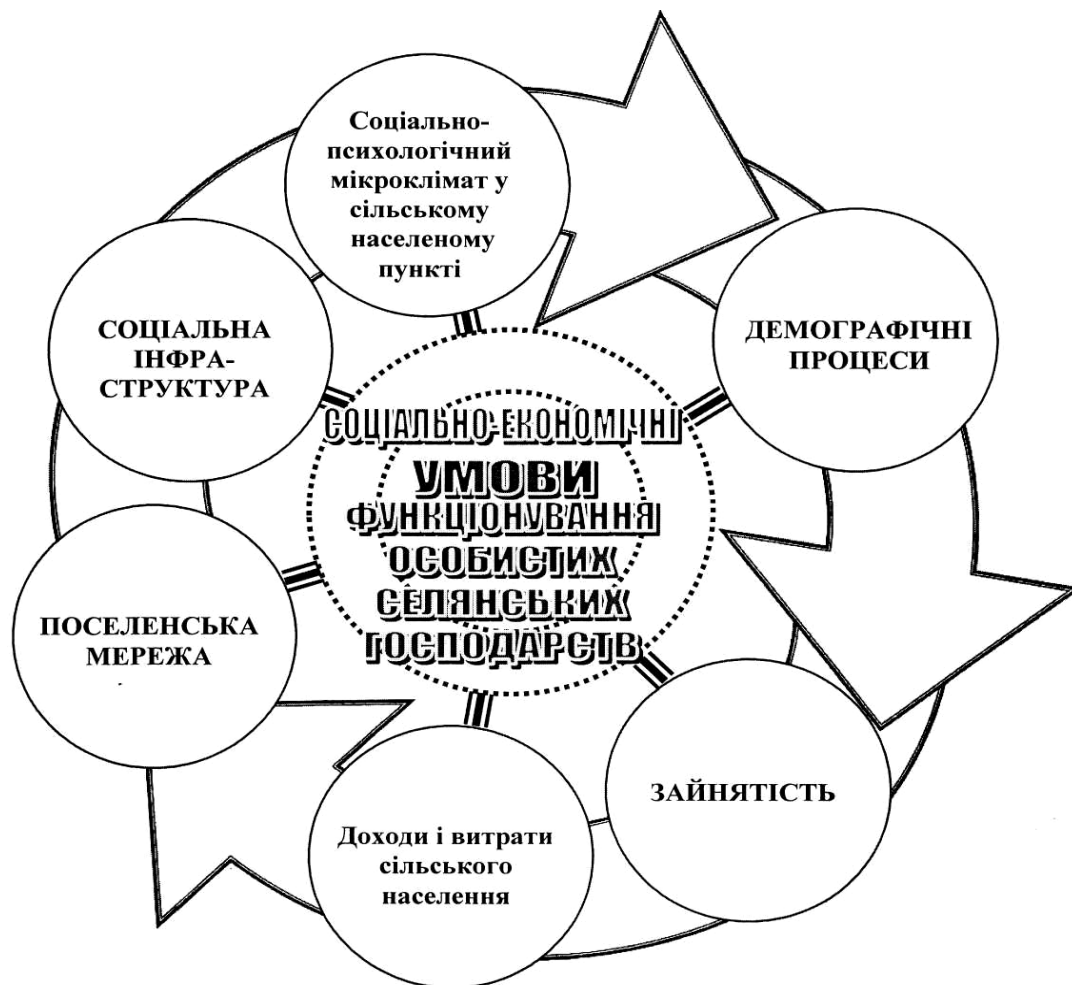

Рис. 1. Компоненти, що формують соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств

Особливо високою є питома вага зайнятих в особистих селянських господарствах у Камінь-Каширському (749 осіб із кожної 1000 працюючих), Маневицькому (714) та Старовижівському (691) районах. Найбільшою є питома вага працюючих в особистих селянських господарствах у селах з людністю до 199 осіб (56,6%), оскільки сфери прикладання праці там досить обмежені.

Напруга на ринку праці залишається досить значною. За 2002–2007 роки на сільських ринках праці Шацького й Любомльського районів взагалі не було створено жодного вільного робочого місця в сільському господарстві. Зростання безробіття в сільськогосподарському виробництві значною мірою тотожне збільшенню кількості особистих селянських господарств.

Зростання грошових доходів сільського населення впродовж 2000–2007 років зумовило певні зміни в розвитку особистих господарств. За цей час реальні доходи від продажу сільськогосподарської продукції в сільських домогосподарствах Волинської області з розрахунку на одну особу зросли в 1,4 раза. Водночас дефлятована вартість спожитої з особистих господарств продукції за ці роки зменшилася на 10,4% і становила у середньому 79,42 грн. на місяць. Означені трансформації доходів від ведення особистих господарств зумовлені поліпшенням рівня платоспроможності сільського населення, що спричиняє зростання ступеня їх ринкової орієнтованості та товарності за зменшення обсягів виробленої для власного споживання сільськогосподарської продукції.

Оцінка величини витрат на ведення особистих господарств залежно від чисельності працюючих показує, що інтенсивнішим характером виробництва відзначаються домогосподарства Волинської області, у складі яких немає зайнятих в інших сферах діяльності. Вони вкладають кошти у розвиток особистих господарств у 2,8 раза більше, ніж домогосподарства з двома працюючими в інших сферах, і в 1,2 раза більше, ніж із трьома працюючими. Результати аналізу свідчать, що домогосподарства, всі члени яких є непрацездатними, витрачають у 2,2 раза більше коштів на особисте господарство, ніж домогосподарства, всі члени яких працездатного віку. Це дає підстави стверджувати, що домогосподарства, в яких преvalюють непрацездатні особи, спрямовують на забезпечення функціонування особистих господарств значно більше фінансових та інших ресурсів, оскільки у таких домогосподарствах діяльність в особистому господарстві є основною. Результати кореляційно-регресійного аналізу витрат показали, що зростання грошових доходів населення Волинської області на 1% веде до збільшення грошових витрат на придбання товарів і послуг для функціонування особистого господарства на 0,71%.

Візуалізацію територіально-просторового розподілу кластерів районів Волинської об-

ласті, що сформовані в аспекті соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств, здійснено за допомогою картограм.

Результати кластеризації дають змогу провести оцінку та узагальнення територіальної диференціації соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств у Волинській області. Зокрема, для I кластера, що охоплює Луцький і Володимир-Волинський райони, характерні порівняно високі усереднені значення таких показників: обсягу валової продукції сільського господарства на одну особу (7115,0 грн.), кількості фермерських господарств у сільській місцевості (98 од.), інвестицій в основний капітал на одну особу (2523,4 грн.) та найнижчі середні значення питомої ваги особистих господарств у вартості виробленої валової продукції сільського господарства (56,0%), середньої відстані між селами (2 км) тощо.

Виходячи з порівняльного аналізу відібраних соціально-економічних показників між сформованими кластерами, вважаємо, що для особистих селянських господарств I кластера цілком можливий подальший розвиток у результаті трансформації їх у фермерські господарства та (або) інтегрування у формальні чи неформальні агрооб'єднання сільськогосподарських товаровиробників.

IV кластер охоплює п'ять районів і характеризується найгіршими соціально-економічними умовами розвитку особистих селянських господарств, функціональне призначення яких в основному спрямоване на самозабезпечення сільського населення продуктами харчування. Середнє значення інвестицій в основний капітал на одну особу для нього в 6,8 раза менше, ніж для I кластера; валової продукції сільського господарства на одну особу – в 2,1 раза. Водночас середнє значення питомої ваги особистих господарств у вартості виробленої валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств для IV кластера в 1,7 раза більше ніж для I кластера; питомої ваги зайнятих в особистих селянських господарствах від загальної чисельності працюючого сільського населення – у

2,4 раза. Важливо зауважити, що у районах IV кластера в середньому 69,1% працюючого сільського населення зайнято в особистих селянських господарствах. Вважаємо, що IV кластер доцільно віднести до слабо-розвинутих територій, які потребують першочергової підтримки.

Особисті селянські господарства II і III кластерів адміністративних районів займають проміжне становище між I і IV кластерами. Вони відзначаються найбільшою стабільністю соціально-економічних умов розвитку цих господарств, а тому їх перспективи визначатимуться загальною соціально-економічною ситуацією у країні.

Вбачаємо подальші можливі перспективи розвитку особистих селянських господарств у спрямуванні їх внутрішнього потенціалу на розширення позасільськогосподарських видів підприємництва в сільській місцевості, зокрема агротуристичної діяльності, художніх ремесел, промислів тощо (рис. 2). Напрями подальшого розвитку особистих селянських господарств повинні диференціюватися значною мірою залежно від чисельності працездатних осіб, які забезпечують їх функціонування.

Загалом впровадження розробок, спрямованих на суттєве коригування перспективних параметрів діяльності особистих селянських господарств, повинно враховувати чинники, серед яких домінуюча роль належить оцінці: рівня товарності сільськогосподарського виробництва, особливостей трудового навантаження та розподілу робочого часу зайнятого в них сільського населення, площі земельних угідь, що є у володінні власників особистих селянських господарств, рівня технічної оснащеності виробничого процесу, можливостей доступу до збутових каналів тощо.

Доцільним є розвиток диверсифікації функціонування особистих селянських господарств, коли одне господарство змогло б поєднувати кілька видів діяльності, акцентуючи особливу увагу на вдалому поєднанні основного виробництва із позасільськогосподарським напрямом (туризмом, дрібними ремеслами, художніми промислами тощо), що дасть змогу уникнути неочікуваних до-

даткових втрат доходу в разі виникнення несприятливих умов.

Розвиток інтеграційних процесів у АПК дасть змогу сформувати налагоджену систему взаємодопомоги та взаємопідтримки сільськогосподарських товаровиробників, що поєднує переваги функціонування особистих селянських господарств і великотоварного виробництва. Забезпечення розвитку сільськогосподарської діяльності відбувається завдяки поєднанню переваг, пов'язаних із високою мотивацією трудової активності працівників – власників особистих селянських господарств та кращих техніко-економічних характеристик, можливості швидкого здійснення модернізаційних процесів, введення інновацій у велике сільгоспвиробництво.

Формування вертикальних інтеграційних агроструктур сприятиме поступовому налагодженню партнерства особистих селянських господарств зі сферами, в яких оборот капіталу є швидшим, а норма прибутку – вищою (сервісне обслуговування, переробка та реалізація), уникненню не вигідного (а в окремих випадках – збиткового) співробітництва з випадковими та тимчасовими посередниками. Підвищення результативності інтегрованого функціонування господарюючих формувань забезпечується завдяки появі й розвитку нових джерел конкурентних переваг, зокрема, через налагодження більш узгодженої та централізованої діяльності партнерів.

Отже, можна стверджувати, що розвиток особистих селянських господарств детермінується соціально-економічними умовами їх функціонування, визначальними серед яких є соціальні, насамперед, рівень зайнятості й доходів сільського населення. Діяльність в особистому селянському господарстві є формою вимушеної зайнятості в умовах неможливості одержання доходів від діяльності в інших сферах економіки.

Спостерігаються істотні відмінності економічної поведінки різних типів особистих селянських господарств: товарних, споживчо-товарних і натуральних. В умовах зростання платоспроможності населення, яке спостерігалось впродовж кількох попередніх років, підвищується рівень ринкової зорієнтованості та товарності особистих се-

лянських господарств за зменшення обсягів споживання самостійно виробленої сільськогосподарської продукції. Це результат інтенсифікації виробничої та збутової діяльності товарних особистих селянських господарств, особливо у приміській зоні, значною

мірою зумовлений зростанням цін на сільськогосподарську продукцію, насамперед тваринного походження. Натуральні ж господарства, особливо у віддалених селах, скорочують обсяги власного виробництва.

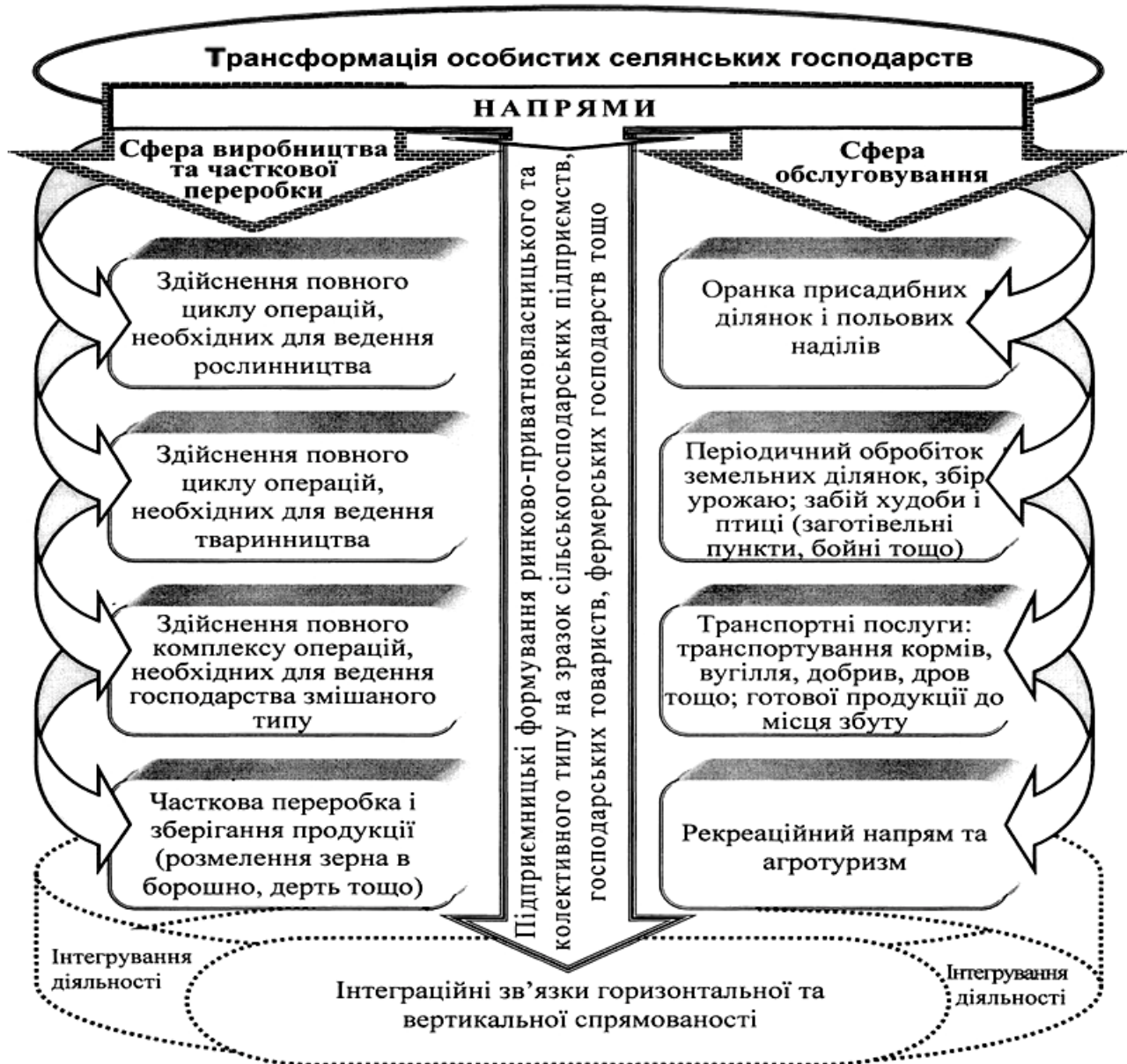

Рис. 2. Перспективні напрями трансформації особистих селянських господарств

Діяльність в особистих селянських господарствах суттєво згладжує нерівномірності надходжень і соціальної диференціації в сільській місцевості. Виявлено, що певне вирівнювання життєвого рівня на селі досягається значною мірою за рахунок самозабезпечення виробленими в особистих селянських господарствах харчовими продуктами. Проте результати дослідження дають змогу стверджувати, що починаючи з 2001 року

особисті господарства втрачають свою раніше домінуючу функцію – самозаготівлі продовольчих товарів для особистого споживання, трансформуючись, поступово набувають нового якісного значення, що за умови вдалих економічних рішень стосовно подальшого розвитку цієї організаційно-правової форми господарювання сприятимуть ефективному адаптуванню її до нових економічних умов.

Трансформація функціонування та розвитку особистих селянських господарств потребує розробки на державному й муніципальному рівнях соціально-економічних програм локальної дії, спрямованих на сприяння їх інтеграції з іншими агроформуваннями, а також визначення заходів щодо стимулювання поглиблення таких інтеграційних зв'язків. Формування інтеграційних зв'язків

особистих селянських господарств із сільськогосподарськими підприємствами та іншими агроструктурами на основі договірних відносин сприятиме комплексному якісному зростанню особистого сектора, забезпечуючи виробничі процеси необхідними чинниками, лімітуючими їхній розвиток і збільшення масштабів діяльності в економічних умовах сьогодення.

Узагальнено теоретичні засади й методологічні підходи до дослідження функціонування соціально-економічних умов особистих селянських господарств. Здійснено кластеризацію районів Волинської області, за цією ознакою визначено пріоритетні напрями їхнього розвитку та трансформації. Обґрунтовано основні напрями вдосконалення агроінтеграційних процесів із залученням особистих селянських господарств.

Обобщены теоретические принципы и методологические подходы к исследованию функционирования социально-экономических условий личных крестьянских хозяйств. Осуществлена кластеризация районов Волынской области, по этому признаку определены приоритетные направления их развития и трансформации. Обоснованы основные направления совершенствования агроинтеграционных процессов с привлечением личных крестьянских хозяйств.

The theoretical foundations and methodological principles of the research of farming households and social-economic conditions of their functioning are summarised and systematized. The districts of Volyn region are clustered due to these principles. The priority trends of the development and transformation of personal peasant economies in the perspective are determined. The principal lines of the improvement of agro-integration process on the basis of profitable cooperation with farming households.

*

О.І. ПАВЛОВ, кандидат історичних наук, доцент
Одеський регіональний інститут державного управління Національної
академії державного управління при Президентові України

Формування системи управління розвитком сільських територій

Зміни, що відбуваються на селі при реформуванні земельних, майнових відносин, соціальної сфери, реструктуризації господарських структур, вимагають підвищеної уваги до управління розвитком сільських територій України. Завдяки науковим публікаціям останніх років, авторами яких є О. Бородіна, О. Булавко, В. Геєць, М. Кропивко, М. Малік, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, В. Юришин, проблематика, пов'язана з управлінням розвитком сільських територій, виокремилася в самостійний напрям економічних досліджень. Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що процес формування новітньої парадигми управління розвитком сільських територій ще не набув свого остаточного завершення. Становлення сучасної системи управління розвитком сільських територій значною мірою залежить від усвідомлення

доцільності переходу від галузевого до територіального підходу в організації управлінського процесу. Територіальний підхід, на відміну від галузевого, має на меті забезпечення комплексного розвитку об'єкта управління. Саме на таких засадах і пропонується здійснювати розбудову системи управління розвитком сільських територій.

Метою статті є дослідження основних напрямів розбудови системи управління розвитком сільських територій з урахуванням поліфункціональної природи об'єкта управління та багаторівневої й розгалуженої суб'єктної складової управлінської діяльності.

Система управління розвитком сільських територій розглядається нами як розгалужена, багаторівнева та багатовимірна, а саме:

як така, що має власну внутрішню структуру й складається з об'єкта, суб'єктів